КЪАЙНАКЪ АРАШТЫРМАЛАРЫ – ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Керимов Исмаил Асанович
Email: alimes@mail.ru

«Бильги» журналынынъ тарихчеси (1921)

УДК: 82-92 + 811.512.19

Анълатма. *Макъаледе 1921 сенесининъ апрель айында нешир этильмеге башлагъан «Бильги» дергиси хусусында сёз юрютильмекте. Ишбу журналнынъ баш мухаррири къырымтатарларынынъ белли языджы ве газетаджысы Абибулла Одабаш (1881 – 1938) олгъандыр. «Бильги» тедкъикъ этилиркен, аджайип мундериджесине айрыджа дикъкъат берильмекте. Аслында къырымтатар бедий сёзюнинъ 1920-нджи сенелериндеки «совет эдебияты» сыфатында эврими «Бильги» ве «Ильк адым» дергилеринден башлагъаны корюнмекте. Къырымтатар джемиетининъ интеллектуаль кучю 1920-нджи сенелерининъ мутхиш ачлыгъы ве хорлугъына бакъмадан, эр джиэттен йэкпарелешмеге ве илерилемеге ёл туткъаны айретте къалдырмакъта.*

Анахтар сёзлер: *къырымтатар куньделик матбуаты, дженктен эввельки дергилер.*

Хронология событий крымскотатарского журнала «Бильги» (1921)

Аннотация. *В статье рассматривается краткая история создания журнала «Бильги» («Знание») в апреле 1921 года, редактором которой был известный крымскотатарский публицист и писатель А.Одабаш (1881 – 1938). Особое внимание уделяется содержательной части издания. Исследование показывает, что журнал «Бильги» даёт четкое представление о становлении и развитии крымскотатарского художественного слова в 1920-е годы, которое в современной литературоведческой науке определяется как советская классика. Особенным является и то, что данное издание выходило в период разрухи и голода. Несмотря на это, в Крыму национальные писательские силы смогли сконцентрироваться на интеллектуальной и творческой работе.*

Ключевые слова: *крымскотатарские периодические издания, журналы довоенного времени.*

Chronology of the Crimean Tatar journal "Bilgi" (1921)

Summary. *The article deals with a brief history of the creation of the «Bilgi» («The knowledge») magazine in April 1921, the editor of which was the well-known publicist and writer A. Odabash (1881–1938). The particular attention is paid to the content of the publication. The study shows that the «Bilgi» magazine gives a clear picture of the formation and development of the Crimean Tatar artistic word in the 1920s, which in modern literature study is defined as the Soviet classics. What is special is the fact that this edition was published in the period of devastation and famine. Despite this, in Crimea, the national literary forces were able to concentrate on intellectual and creative work.*

Keywords: *Crimean Tatar periodicals, prewar magazines.*

«Бильги» дергисининъ 1-нджи номери 1921 сенеси апрель 16-да дюнья юзюни корьди. Бугуньде ишбу дергининъ ялынъыз эки номери беллидир. Экисининъ де оригиналлары Москвада Русие девлет кутюпханесинде

[1] ***Керимов Исмаил Асанович***, д.филол.н., профессор; директор НИИ крымскотатарской филологии, истории и культуры этносов Крыма ГБОУВО РК КИПУ (Симферополь, Крым).

булунмакъта. Экисининъ де сканеркопиясыны махусус паралы сымарыш иле пейда этип, узерлеринден базы тедкъикъатлар кечирдик.

Айрыджа малюматларгъа коре, «Бильги» журналыны (1920-нджи сенеси «Ешиль ада» дергиси къапатылгъан сонъ) Абибулла Одабаш «Наробраз» даки татар идаресининъ башы Б.Чобан-заденинъ ярдымынен мейдангъа кетирди [1, с. 87].

Журналнынъ логотипинде: «Шимдилик **айда бир кере** чыкъан (!) тербиевий, ильмий, эдебий, ичтимаий журналдыр» деп язылса да, экинджи номери айны сенеси апрель 28-де чыкъкъаныны козь огюне алсакъ, демек, эр алда, журналнынъ 1921 сенеси апрель айында эки номери нешир олунгъаны анълашыла.

Бириндж номерининъ джылтында мавы мерекеп иле тёгерек мухюр урулгъан. Мухюрдеки язылар булардыр: «Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика. Российская Государственная Библиотека по Народному Просвещению». Бу язылардан корюнгени киби, «Бильги» журналы Русие девлет кутюпханесине сонъундан дегиль де, чыкъкъан вакътында, яни 1920-нджи сенелеринининъ башында, кирсетильгендир. Чюнки бир къач йылдан сонъ кутюпхане В.И.Ленин адыны алгъан эди.

Журналнынъ джылтында нешир этильген ери Акъмесджит шеэри «Енъи дюнья» матбаасы къайд этиле. Гъает меракълы оларакъ джылт узеринде оджа ве талебелерге адалгъан шиарлар да корюнмекте. 1-нджи номерининъ джылтында: «Оджанынъ къусуры – шакирдинде, шакирдин къусуры да яшавда корюнир» дениле. 2-нджи номерининъ джылтында исе: «Татар халкъынынъ хэр тюрлю медений янълышындан татар оджалары месульдир». Ве эр эки номеринде корюнген айны сиясий шиар бойледир: «Бирлешинъиз, бутюн дюньянынъ факъыр халкълары!»

Журналнынъ баш мухаррири Абибулла Одабаш шу сенеси Меркезий татар окъув ишлери шубесининъ мектептен эввель тербие болюги кочюриджиси (мудири) вазифесинде чалышмакъта эди [2, с. 33]. Журналнынъ малие (финанс) меселелерини котерген, яни усьтюне алгъан, тамам шу сенеси Акъмесджитте тешкилини булгъан Къырымтатар окъув ишлери шубеси эди. Занымызджа, «Бильги»нинъ кендиси де Къырымтатар окъув ишлери шубесининъ нашир эфкяры (органы) сыфатында нешир этильмеге башлагъан эди. Эм шу йыллары ичинде тасиль ве медениетнинъ бир къач болюклери къошулып «Къырым Наркомпросыны» (Народный Комиссариат Просвещения) мейдангъа кетирдилер.

«Бильги»нинъ джылтындаки языларны огрениркен, башкъа ерде ич растламадыгъымыз чокъ меракълы «хакъаза» келимесине огъраймыз. 2-нджи номерининъ джылтында журналнынъ мундериджеси берильгенде, эсас материалларнынъ джедвелинден сонъ, ортада «Хакъаза» сёзю язылып, ондан сонъ шу номерде басылгъан «Къарт сёзлери», «Тапмаджалар» ве «Хаберлер» рубрикалары къайд этильмекте. «Хакъаза» сёзюни не къырымтатарджа, не де тюркче лугъатларнынъ ич бирисинде буламадыкъ. Атта тюркченинъ бугуньде энъ салмакълы лугъатларындан сайылгъан Ферит Девеллиогълунынъ «Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat»ында биле растланмай. Бу келимени ялынъыз эки томлукъ «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»нде була бильдик. Бу ерде шу келиме «ҳоказо» имлясында берилип, бойле анълатыла: «бу киби», «бунъа бенъзер», «ве башкъалар» [3, с. 705]. Яни, бу ерчикте корюнгени киби, Абибулла Одабаш тиль меселесинде не къадар «татарджылыкъ» джерьяныны кутьсе де, «тыш» чыкъкъан вакъытлары (яни къою арапча-фарсидже келимелернинъ къулланмасы да) корюнмекте. Тамам шу мунасебетле багълы бойле фикир де къошмакъ мумкюн. XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында матбу олгъан метинлерде къою арабча-фарсидже олгъан бир чокъ келимелер къулланылмакъта эди. Бугуньде миллий лугъатларымызда растланмагъан, ама

озьбек тилинде фааль лексика арасында булунгъан «арзан» («уджуз») [4], «ракъс этмек» («эль котерип ойнамакъ») [5], «кухнеперест» («эскирген шейлерге, эски адетлерге садыкъ олгъан инсан») [6] киби сёзлер де корюнмекте.

А.Одабаш махир бир публицист, дюньянынъ дёрт буджагъынынъ инджеликлерини гузель анълагъан, халкънынъ шу аньде булунгъан вазиетини ачыкъ корьген, кенди дуйгъулангъан, къайнагъанынен журналнынъ макъсады ве чезиледжек меселелерни, джемиетимиздеки бутюн дерт ве яраларны кириш сёзюнде бойле анълатмакъта: «Бильги»нинъ джолы – халкъ джолы, къара татар джолы болмакъ керек. Энъ изгу, энъ мукъаддес джол да будыр, «Бильги» де будыр. «Бильги» бир якътан меркезий татар окъув шубесининъ ишлеринден уезд татар болюклерини ве булар аркъалы оджа аркъадашларымызны хабердар итмек, о бир якътан да онларын ишлеринден, фикирлеринден, планларындан хабердар олмакъ дердиндедир.

Ачлыкънынъ, сувукънынъ, низамсызлыкънынъ бир тек чареси бардыр, о да – бильги. Бильгисиз инкъиляп, бильгисиз саадет, онъгъанлыкъ болмаз. Бильгисиз видждан – къаранлыкъ зиндандыр. Билип, корип бир джыл джашамакъ зевкъи – бильмий, корьмий бинъ джашамакъ азабындан хайырлыдыр.

Татар джашлыгъы бильги байрагъыман чыкъкъан эди ве бу байракъман эскилерни, акъ сюеклерни дженъди. Кене бу байракъ астында азадлыкъкъа, айдын, шенъ, бол куньлерге джетишеджекмиз. Эски къара девир татар сёзлеринден, татар харфларындан къоркъа эди. Совет хукюмети татар тилини, татар язысыны сюе, буюк инсанлыкъ бильгисини, инсан сюйгюсини татар джуреклерине татар тилимен тёкмек тилий.

Татарнынъ о къадар дерди, о къадар ярасы бар ки, бунлары кичкене бир журнал ичинде тугуль, «агъачлар – къалем, дерьялар – мерекеп, япракълар – кягъыт болса (да)», язуп битирмек мумкюн тугуль.

Журналымызнынъ тегиз, долу, файдалы чыкъмасы ичюн бутюн уезд татар болюклерининъ, оджаларынынъ бир ань эввель бильги, окъув, ярыкъландырув ишлерине тиюшли хаберлер, макъалелер, языларны джибермелерини отюнемиз.

Ким, къайсы языман язса, шу языман эсери басылур, денъиштирильмез. Тильде туткъан джолумыз – татарнынъ анънагъан (!) бутюн шивелерине сайгъы ве севги джолыдыр [7, с. 2].

Журналнынъ мундериджаты хусусында айрыджа токъталмакъ люзюмиети бардыр. Журналнынъ чыкъкъан сенеси, яни 1921-де, ачлыкъ ве зорлукъ-хорлукъларгъа бакъмадан, зиялыларымыз окъув, тасиль, тербие меселелерини энъ усьтке чыкъарып миллет ичюн гъает масштаблы бир суретте джереян этильмесине ёл туткъан эдилер. Къырымтатар мектеплеринден гъайры, «Балалар эви», «Апакъайлар клубу», «Велядет хане» (лохсалар эви) киби ханелер, медений меркезлерден гъайры, Къуру-Озен коюнде биле татар техникумыны ачмакъ ичюн штат меселелери чезильмекте эди. Ишбу окъув-тербие акъынтысыны темин этмеге биналар етишмегенинден, халкъкъа мураджаат иле, не олса-олсун ярайджакъ нокъталар хусусында хабер бермелери ичюн журнал тарафындан риджанаме илян этиле: «Бутюн Къырымда мектеп ве башкъа тюрлю окъув ишлерине татар балаларынынъ тербие идильмесине ярайджакъдай вакъуф биналарынынъ, вакъуф тогъайлыкъ ерлерининъ недай болгъаныны, ерлернинъ ольчюлерини ве къаерде болгъанларыны анълайышлы бир суретте тез вакъытта язуп Меркезий татар окъув ишлери болюгине бильдирильмеси керек болгъаныны бутюн уездлерге хабер веремиз. Бу иште окъутувджы аркъадашларнынъ уезд татар окъув ишлери болюклерине ярдым этмелерини ялварамыз» [7, с. 2].

Чаризм заманында ерли халкънынъ окъув, тасиль меселесинде алынып барылгъан сиясетни тамамен чыплакълатып косьтерген Б.Чобан-заде, чар министрлери Ильминский ве Победоносцевлернинъ шовинист сиясетлерини, гъайрырус халкъларны джахиль къалдырып «къара ишлерде»

къулланмакъны бир тарафтан, ве экинджи тарафтан оларнынъ динлерини биле дёндюрмек арекетлерини анълата. Языкъ ки, онынъ «Татарлар догърусында чаризм окъув сиясети» серлевалы макъалеси журналнынъ эки номеринде басылса да [8], битмей къала. Басылгъан парчада «Сонъу вар» дее косьтериле, ама бундан сонъ журнал чыкъмагъаны себебинден макъаленинъ толу варианты дюнья юзюни корьмей.

Мектеп ве тасиль меселелерине кениш кутьлелерни джельп этмек, халкъны мутаасипликтен, фанатизмадан, эскирген адет ве анълайышлардан, «сынлардан», «ырымлардан», кёр-кёруна арекетлерден айрылмасыны арз эткен Шевкъи Бектуре дей ки, «медений, сиясий яшавында энъ ишлек ве отькюр къарув (кучь) – къара халкътыр… (бу) онъайтлы бир кучьтир. Бу кучьни миллий, медений, къайсы чыгъырда болса да, джемиетте файдалы, иradели, орунлы бир муче этюв керектир…» [9, с. 3]. «Бир оджаны окъувы, бильгиси, хунеримен тугуль, джамиге къатнап-къатнамаювман ольчеген ве ольчесимен коюне, мектебине, баласына оджа туткъан, къыдыргъан кой халкъына шу заманда да расткеле мумкюндир. Бу хал халкънынъ анъламаюв, бильмеювинден зияде, онынъ тюшюнджелерининъ къаралыгъындан, итикъадынынъ (инанчларынынъ) бозукълыгъындан, джанъы мектеп, джанъы оджагъа ишанчынынъ ёкълугъы я ки азлыгъындандыр» [9, с. 4].

«Бильги» дергиси тасильнинъ эр тюрлю къыйын ве кучь олгъан меселелерини талиль этмекле, халкъны уяндырмакътан гъайры, алий малюматлы, саватлы, бильгили «урдум-дуймаз»ларны да теналыкътан ортагъа «ярыкъкъа» чыкъарып, оларнынъ юксек тасиль, эйи хасиет ве сыфатларыны кениш кутьлелерге ишлетмелерини джельп этмек арекетлеринде булуна. А.Турупчынынъ «Татарларын хакъикъий душманлары» ве Ели Чотсайнынъ «Файдасыз окъув» адлы макъалелеринде, бир тарафтан, эввельде эсарет зынджырына багълангъан факъыр-фукъарелер беяз падишанынъ (ве онынъ чанакъяларларынынъ) базы мельун проектлери ве аджымасыз арекетлери нетиджесинде Добруджая, Тюркиее хиджрет (эткенден сонъра) 1,5 миллион къырымтатарындан ялынъыз 400.000 (дёрт юз бинъ!) къалгъандыр. Иште, о хиджрет иден къардашлары давет иле бу Ана-Топракъта, озь Ватанында, къардашджасына… татарлыгъа якъын ляйыкъ хаят теразесини къурмалыдырлар... Экинджи тарафтан, даа якъында дюньянынъ чешит университетлеринде окъуп бильги алгъан къырымтатар генчлерининъ чокъусы джемиет-хайриелернинъ, яни халкънынъ парасына окъугъан эдилер. Бугуньде исе, халкъкъа къошулмакътан «чекинелер». Шунынъ ичюн миллетнинъ тасиль эснасы кереги киби илерилеп оламай.

Акъикъатен, эски газет саифелеринде сакъланып къалгъан бир чокъ малюматларда инкъиляптан эввель чешит кой, шеэр ве къасаба джемиет-хайриелерининъ окъугъан студентлерге буюк маддий ярдымлары корюнмекте. Атта артып къалгъан параны намусы саф ве сагълам талебелер кендилеринден даа мухтадж олгъанларнен болюшелер. Меселя, 1915 сенеси Одессадан Къырымгъа язылгъан бир мектюпте шу сатырларны окъуймыз: «Дерекой ханымлары топлаюп кондердиги 31 рубле 50 капик парайы алдыкъ… (лякин) ялыбою джемиет хайриесинден сеневий оларакъ учер юз рубле пара алдыгъымыздан, ве бу пара бизлере кифает иттигинден, хамиетли (ветансевер) хэмширелеримизин кондердиклери парайы бизден даха зияде мухтадж олан аркъадашымыза вирмейи мунасип корьдик» [10].

Бу ве бойле мисаллер чокътыр дедик. Ама кутьлевий бир къалкъынма, глобаль бир миллий арекет, кениш миллий тасиль меселеси тургъанда, булардан (юксек тасиллилерден) базылары халкъ эвлятлары олгъанларыны унута, ходперестлик (эгоистлик) япалар, халкъын файдасы огърунда кенди файдасыны къурбан этмейлер, миллий ишлерден кенарда къалалар, «манъа

токъунмагъан йылан, бинъ яшасын» къабилинде иш корелер. Халкъ арасына кирмек, джемиетлер, комитетлер, тёгереклерде иштирак этмек, ярдымджы олмакъ истемейлер. Бойле алда миллий тасиль, миллий менфаат, миллий иш насыл аякъкъа тураджакъ ве насыл кенишлейджек? Иште, «Бильги» журналы меселени бу шекильде де къоймакъта эди.

«Бильги»де Къырымдаки яш бувуннынъ тербие меселесине айрыджа эмиет берилип, озь вакътынынъ белли педагоглары Добруджалы Зия ве Абибулла Одабашнынъ бу меселеге багъышлангъан аджайип парчалары басылгъандыр. Зия эфендининъ фикрине коре, «Ичтимаий бутюн тюзелиште, денъишювлерде энъ улу джол, шексиз, тербиедир, чюнкюм бир джемиет ичиндеки япыларнынъ (муэссиселернинъ) алымларнынъ (къурумларнынъ), яни тильнинъ, дин, миллет, инсанлыкъ, кишиченлик, ахлякъ ве гузеллик иляхри, фикирлернинъ, дуйгъуларнынъ авушувы, денъишюви тербиемен болур. Хэр бала бир джемиет ичинде тувгъаны ичюн, о джемиетнинъ тилин, динин уйренир. Гузеллик, чиркинлик, яхшылыкъ, яманлыкъ джоравгъындагъы (ёравдаки) дуйгъуларын алыр, озюнинъ кишилик анъы усьтюнде уюры болгъан джемиетнинъ видждани къоюрдылур. Хич бир бала тувгъанда, озюмен барабар бир тиль, бир дин, бир ахлякъ, бир адет, бир мезхэп иляхри кетирмез. Баланынъ тиль, дин, мезхэп, идеал, адет, зехин, ахлякъ, гузеллик, чиркинлик, яхшылыкъ, яманлыкъ дуйгъулары – алайы тувгъан, яшагъан, ичинде оскен орталыгъынынъ излеридир» [11, с. 19].

Абибулла Одабаш кендисининъ гъает кениш макъалесинде тербиенинъ махиетини косьтермек ниетиле франсыз язары ве педагогы Жан Жак Руссонынъ педагогик иджадына мураджаат этип, онынъ чокъ сенелер девамында топлагъан теджрибесине даянаракъ, бала тербиесининъ инджеликлерини ачыкъламагъа огъраша. Эски тасиль ве тербиени тенкъидий нокъта-и-назардан кечирип кёр-кёруна эзберлеттирильмелер ерине «баланынъ дуйгъу ве анълав ве ишлев мучелерине къулакъ асылмалы, ондаки сербест тюшюнюв, сербест ве озь башына яратув ве чалышув, истидат ве темаюллерине (мейиль бермелерине)» оджаларнынъ дикъкъатыны джельп эте [12, с. 24].

Аслында къырымтатар джемиетинде ишбу «кёр-кёруна эзберлеттирильмелерни» та И.Гаспринский ве онынъ замандашлары тарафындан кескин шекильде элештирилип, тенкъит этилип келинмекте эди. Бу меселенинъ махиетини ве там манасыле ичтен анълаткъан Джемиль Керменчикли 1916 сенеси бойле язгъан эди: «Къырымлы татар генчлерине 3 – 4 сене «Сарф-ы-арабий» (Араб тилининъ грамматикасы) намы алтында «Кан»нынъ аслы «Кун», «Къал»нынъ аслы «Къул» даха бильмем кимнинъ аслы бойле имиш де лисане накъиль олдугъындан, «Вав» «Элиф»е къалыб олмуш, я ки фелян харфын харекеси хазф олунмыш (чыкъарылгъан) киби не татарларын ихтияджат-ы-диниесине, не де рух-ы-ислямиете хич бир дюрлю мунасебети олмаян ве араб лисанынынъ вазына (къоюлмасына) тааликъи олан бир такъым бош къаиделер эзберлетмекле ислямиетин шекиль хакъикъийсини мухафаза идеджек улема, къаранлыкъ койлеримизе ильм нуру, маариф зиясы нешр идеджек (дагъытаджакъ) муаллим, я ки хакъикъий ихкъакъ (хакъны ерине кетиреджек), батылы (бошны, яланны) ибдал идеджек хакимми (къадымы) хазырланыр? «Сарф-ы-арабий»ден сонъра 3 – 4 сене даха «Нахв-ы-арабий» (Араб тилининъ синтаксиси) намы алтында сёйлениркен, араблары биле кульдюреджек «Нахв-ы-арабий»е даир Молла Джами хазретлеринининъ яздыгъы муталиалары (китаплары), кенди фельсефелерини ве буну шерх (ачыкълама) ве изах итмек истеерек ахрына чыкъамаян Абдульгъафур мерхумын назариелерини…анълатаджакъ улемамы хазырламакъ истенилиюр?» [13].

Абибулла Одабаш Жан Жак Руссо акъкъындаки макъалесинде тербие ве тасильде олгъан иште бу эски

янашмаларны, схоластик усулларны бырақъып янъы теджрибелерге ве усулларгъа кечмек люзюмиетини ачыкълагъан эди.

«Бильги» журналынынъ талиль этильген номерлеринде «Эдебият болюги»не айрыджа дикъкъат этмели. Чюнки бу ерде басылгъан, бугуньде къырымтатарджа классик эсерлер сырасына кирген, парчаларнынъ биринджи неширлери олып, сонъундан мухаррирлер тарафындан «редактирленген» вариантлардан айрылгъан ерлери де чокътыр. Меселя, Б.Чобан-заденинъ «Яз акъшамы уй алдында» шиирий левхасыны алайыкъ. «Бильги»де басылгъан вариантыны сонъундан хрестоматия ве чешит джыйынтыкъларда басылгъан вариантларнен тенъештиргенде, нени коремиз? Меселя, «Бильги»деки метинде бойле сатырларны алайыкъ:

«Дживан болгъач огъа да асрав керек,
Эпмиз шай хуйлы эдик яш экенде».

«Эдебият хрестоматиясы»нда исе, айны сатырлар бойле берильмекте:

«Айван олгъач онъа да асрав керек,
Эпимиз шай къуйлы эдик яш экенде» [14, с. 95].

Ачыкъ корюнгени киби, Б.Чобан-заде озь шиирине «дживан» сёзюни къулланаракъ, айваннынъ яш олгъаныны анълата ве экинджи сатырда: «Эпмиз шай хуйлы эдик яш экенде» дей. Яни «яш экенде» инсан олсун, айван олсун тербиеси етишмей - дей. Мухаррир исе, «дживан» (яш) сёзюни «айван» сёзюне денъиштирген.

Дигер сатырда исе «козь бояды» ерине «козьбояджы» оларакъденъиштириле[14, с. 96]. «Козь бояды» - ибаресинде арекет бир дефа олып кече. «Козь бояджы» ибаресинде исе, энди характер чизгиси анълатыла. Ве бунъа бенъзер чокъ дигерлер. «Эдебият хрестоматиясы»нда Б.Чобан-заде къуллангъан шиве услюби де, аман-аман эр сатырда эдебий тильге чеврильгендир. Ве бу ялынъыз бир шиирде. Яни «Бильги»де басылгъан классик эсерлер бугуньде талиль ичюн гъает муим олып, эсасланмакъ, къыяс этмек ичюн аджайип материаллардыр.

Журналда Б.Чобан-задеден гъайры, гъает меракълы эдебий парчаларынен Шевкъи Бектуре, Яхья Наджип Байбуртлы, Абибулла Чатыртавлы (Одабаш) ве дигер языджыларымызнынъ адлары кечмекте.

«Бильги»деки эдебий къысмынынъ айрылмаз бир парчасы оларакъ къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы да булунмакъта. Фольклорымыз о агъыр девирде биле популяр олгъаны, эм де бунъа авеслилер вира чокълашкъаны корюнмекте. Ишбу рубриканынъ къыскъа кириш сёзюнде баш мухаррир бойле къайд этмекте: «Сонъгъы вакъытларда татар окъумыш джашлары арасында эдебият айырмайджакъ халкъ эдебияты авеслилеринынъ кобейгени корюле башлады. Буны биз темель ташын халкъ эдебияты негизине къуруп башлайджакъ келеджек медений яшав эдебиятымыз ичюн эйиликлер джораймыз. Журналда халкъ эдебияты орьнеклери ичюн аселет бет айырдыкъ, джыйып джибергенлер болса, джыйгъан киши адына къувана-къувана журналгъа басармыз» [15, с. 13]. Фольклор нумюнелерини тирнекли джыйгъан ве неширге берген кишилерден Шевкъи Бектурени айрыджа анъмалы. Онынъ журналгъа йиберген парчаларындан «Ногъай бейитлери», «Аталар сёзлери», «Тапмаджалар», «Къайтармалы чынълар» киби жанрларда халкъ тарафындан иджат этильген нумюнелерни коремиз.

«Бильги» журналында бугуньки заманымызда бус-бутюн унутылгъан Якъуб Гъафаров, Азат Нуриев, Абдульэхад Хамди киби шаирлернинъ шиирлеринен бераберликте Ели Чотсай, Осман Бекирбаев, Добруджалы Зия, А.Турупчы киби эдебий хадимлернинъ язылары булунмакъта ки, эски матбуат ве архивлернинъ материалларынен даа инджеден чалышылырса, 1920-нджи сенелери эдебий, медений, ильмий, тарихий миллий акъынтыгъа тесир эткен шахслар ве шахсиетлернинъ саны къат-къат арта билир.

«Бильги»нинъ тили акъкъында эки сёзле айтаджакъ олсакъ, онда

шиве къарышыкълыгъы ачыкъ-айдын корюнмекте. Аслында бу вазиет («татарлашма» ве «татарджалаштырма» ёнелишлери) 1905 сенесинден сонъ (Биринджи рус инкъилябы муитинде) башлагъан генч айдынларымызнынъ алып баргъан сиясетинен багълыдыр. Ве бу сиясет 1908-лерде ресмийлешме шеклини алып, 1911 сенеси Истанбулда нешир этильген «Алтын ярыкъ» топламында ачыкълангъан эди. Иште, бу сиясет кутюлерек, Абибулла Одабашнынъ «Къайгъы ве севинч» икяесинде, атта ялыбойлу къартанай «бильмиймен», «керекмен» киби шималь шивесининъ шекиллерини къулланмакъта [16, с. 16].

Умумен алгъанда, «Бильги» журналы йыл эввель чыкъкъан «Ешиль ада» дергиси киби, миллий эдебиятымыз, тилимиз ве медениетимиз ичюн баягъы буюк роль ойнагъандыр. 1921 сенеси мутхиш бир къытлыкъ, ачлыкъ ве къалабалыкълар девринде дюнья юзю коре бильмеси, миллий тасиль ве медений эснаскъа фааль къошулмасы, тынмай миллетни юкселиш ёлуна чагъырмасы, гъает джанлы шекильде кендиси де арекет этмеси, шек-шубесиз, бир къараманлыкъ эди. «Ешиль ада» ве «Бильги» журналларына къыймет кесерек, озь вакътынынъ буюк оджаларындан Умер Сами Арбатлы (1881 – 1951) бойле язгъан эди: «Хэр не олсалар, бунлар да бугуньки текямюль (олгъунлашма) дереджесининъ бирер-бирер басамакълары иди» [17, с. 25].

Эдебият:

1. Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Миллий фирка». Из серии «Рассекреченная память» / сост. Валякин А.В., Хаяли Р.И. – Симферополь: Доля. – 2009. – 352 с.

2. Одабаш А. Мектептен эввель тербие ишлери конференциясы / А. Одабаш // Бильги. – 1921. – № 2.

3. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати». – Икки томли. – 60000 сўз ва бирикма. – Том 2. / З.М. Маъруфов таҳрири остида. – Москва: «Рус тили» нашриёти. – 1981. – 717 с.

4. Тарпи А. Бир айлыкъ рамазание такъвими / А. Тарпи // Терджиман. – 1915. – №129. – Июнь 9.

5. Айвазов А.С. Оюннынъ мен оллунмасы / А.С. Айвазов // Терджиман. – 1916. – №12. – Январь 16.

6. Айны менба.

7. «Бильги» кочурылтайы. «Бильги»нинъ джолы // Бильги. – 1921. – №1.

8. Чобан-заде Б. Татарлар догърусында чаризм окъув сиясети / Б. Чобан-заде // Бильги. – 1921. – № 1. – С. 2 – 3; № 2. – С. 17 – 19.

9. Бектуре Ш. Энъ башта / Ш. Бектуре // Бильги. – 1921. – № 1.

10. Чапчакъчы Х. Ялыбою ханымларынынъ хамиети / Х. Чапчакъчы // Терджиман. – 1915. – №25. – Январь 31.

11. Добруджалы З. Тербиемиз дживарында тюшюнджелер / З. Добруджалы // Бильги. – 1921. – № 2.

12. Одабаш А. Жан Жак Руссо / А. Одабаш // Бильги. – 1921. – № 2.

13. Керменчикли Дж. Буны ким диюр? (Идарее мектюп) / Дж. Керменчикли // Терджиман. – 1916. – № 39. – Февраль 18.

14. Эдебият хрестоматиясы / терт. А. Дерменджи, А. Балич, Дж. Бекиров. – Ташкент: Ўқитувчи. – 1971. – 432 с.

15. Одабаш А. Халкъ эдебиятындан орьнеклер / А. Одабаш // Бильги. – 1921. – № 1.

16. Одабаш А. Къайгъы ве севинч / А. Одабаш // Бильги. – 1921. –№ 1.

17. Сами У. Матбуат куню мунасебетиле / У. Сами // Илери. – 1927. – № 4.